

VJERSKA SLIKA BOKE KOTORSKE POČETKOM XVI VIJEKA – ARHIVSKA SVJEDOČANSTVA*

Lenka BLEHOVA ČELEBIĆ

Članak se temelji na arhivskim izvorima iz prve polovine XVI vijeka. Pažnja je usmjerena na pojedina obavještenja iz izvora koja svjedoče o velikim i dramatičnim društvenim promjenama, koje su zadesile Boku Kotorsku prvih decenija nakon provale Osmanlija. Najviše mjesta u izlaganju posvećuje se odnosima Istočne i Zapadne crkve (1). Navode se pojedini dokumenti koji govore o Uniji i postavlja se pitanje do koje mjere je ona zaživjela među pukom. (2) Zatim, govorimo o prisustvu islamskih vjernika (3) i razmatramo prve tragove prisustva Jevreja na ovim prostorima (4).

KLJUČNE RIJEČI: *Kotor – Mletačka Republika – Luštica – konfesionalni odnosi – Katolička crkva – Pravoslavna crkva – Unija – crkva sv. Trojice – konverzije – islamski živalj – Jevreji.*

Krajem srednjeg vijeka odaje arhivska dokumentacija jednostavnu konfesionalnu sliku Kotora i njegove okoline: u gradu dominira katolički živalj, a na selu u prvobitnim katoličkim naseobinama dolazi do sporog rasta broja pravoslavnih vjernika. U XVI vijeku se konfesionalni odnosi mijenjaju: novinu, u poređenju sa prethodnim razdobljem, predstavlja prisutnost islamskih vjernika, kao i dokumentacija koja govori o do tada nečuvenoj pojavi: konfesionalnoj podjeli unutar porodica.

1.

Na osnovu dokumentacije, nazire se nekoliko zanimljivih uglova posmatranja vjerskih prilika. Prvi su odnosi između pravoslavnih i katolika. Kakvi su zapravo bili na nivou prostog svijeta, da li su se mnogo razlikovali od zvaničnih pomirljivih tonova? Da li su zvanični stavovi koji su deklarirali Uniju bili iskreni, što se same prakse tiče? Da li je postojala vjerska mržnja među pravoslavnim i katolicima i čime je motivisana kod ljudi koji nisu posjedovali nikakva saznanja kojima bi obrazložili svoju netrpeljivost? O tome pruža svjedočanstvo zapis o istrazi iz 1523. godine koji se proteže na stranama 412 – 458 sud-

* Tekst se objavljuje u izvornom obliku.

sko-notarske knjige br. XXXV. Istragu je naredio vikar nadbiskupa u Bariju i Kanusi Stefan Gabrieli. Barijski nadbiskup bio je nosilac metropolitanskih prava: kotorski biskup bio je sufragani barijskih nadbiskupa s kraćim prekidima od 1172. do 1828. godine.¹ Njemu su se obraćali oni koji nisu bili zadovoljni presudom crkvenog suda kome je predsjedavao kotorski biskup ili njegov vikar, to je, zamjenik biskupa ako je biskup bio odsutan.

U ime metropolita, prenio je vikar Gabrieli svoja prava na kotorskog sveštenika Mateja de Sanctis koji je bio kanonik, rektor kapele sv. Antonija, upravnik – *iconomus* – biskupske imovine (*mensa episcopalis*).² Radilo se o sudskom procesu koji je pokrenula Katarina, kćer pokojnog Ivana Veretika iz Perasta, protiv Marka Radovanovog iz Luštice. Predmet spora bilo je neodržano obećanje braka. Marko Radovanov je pred svjedocima vodio razgovore o zarukama sa Katarinom u njenoj kući, što su nevjesta i njena majka protumačile kao obećanje braka, pogotovo što je u njihovu kuću dolazio u više navrata. Odjednom, u mirnom toku zaruka došlo je do dramatičnog zaokreta. Marko je sklopio brak sa drugom ženom. Ali kotorski crkveni sud na čelu sa biskupom Trifunom Bizanti (1513 – 1540) odlučio je, u skladu sa kanonskim propisima, da Marko mora da se vrati kod prve zaručnice. U njegovom slučaju, ne bi bila riječ o bigamiji koja je u Kotoru kao primorskom gradu bila poznata i kažnjavana je ekskomunikacijom krivca.³ Iako je tužilja – Katarina – nastojala da sudskim putem natjera Marka da joj se vrati, nigdje nije tvrdila da su stupili u crkveni brak i da je bio konzumiran, a njihovi fizički kontakti su se sveli na rukovanje i poljubac. Prema kanonskom pravu, obećanje braka (zaruke, *sponsalia*) nije validno ako nije praćeno pismenom ispravom sačinjenom od strane paroha ili pretpostavljenog dijeceze i u prisustvu dva svjedoka, i kazna za nepoštovanje date riječi podrazumijeva nadoknadu štete.⁴

Marko je protiv ove sudske odluke podnio apelaciju u Bariju, riješen da dokaže kako se u slučaju prvih zaruka radilo o neopreznom i neobaveznom obećanju, dok je drugi brak pravi. Putem svjedoka dokazivao je da su tek kod drugih zaruka ispoštovani običaji koji čine brak sklopljenim: tu nisu u pitanju riječi, kao u prvom slučaju, nego pristanak roditelja, bučna i vesela proslava sa plesom, zdravicama i gozbom (*tripudia, sdraviza*), uručivanje prstena osam dana nakon obavljenih zaruka od strane mladoženjinog brata. Od posebne važnosti u sudskom pretresu bilo je pitanje neophodnosti pristanka roditelja. Svi Markovi svjedoci potvrdili su da je na Luštici vladao običaj da bez učešća i pristanka roditelja

¹ St. STANOJEVIĆ, *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjičkoj državi*, Beograd, 1912, str. 37; S. MIJUŠKOVIĆ, »Un ricorso al metropolita di Bari contro una sentenza del vescovo di Cattaro (1523)«, in: *Le relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali*, Roma, 1979, str. 189–193.

² Sveštenik Matej de Sanctis se u dokumentaciji spominje često, te ovdje navodimo samo selektivno: zapis o primanju u sastav kanonika vidi u: Biskupski arhiv u Kotoru (dalje: *BAK*) V, 84 (5. IV. 1513); pomen njegovog zaduženja kao ekonomata vidi i u *BAK* VI, 125 (28. VII. 1514); kao rektor kapele sv. Antonija spominje se u *BAK* VI, 107 (a. 1515).

³ Protokoli sudskih parnica zbog bigamije odnose se po pravilu na brakove koje su u Kotoru sklopili stranci u prolazu: Jana Tomić protiv Vičenca iz Kremone, plaćenika Girardina iz Kre ... za kojeg se uspostavilo da već ima suprugu u Napoliju, up.: *BAK* VI, 206 (31. VII. 1515); Antonija Kacić protiv Stamata iz Korfu, brijača na brodu Hermolaja Pisanija, već oženjenog u rodnom mjestu, up. *ibid.* 187 (a. 1514); Teodora Gladimirova protiv Đorda, Grka iz Janine koji je nju napustio i vratio se kod prve žene u Grčku, up. *ibid.* V, 455 (24. VIII. 1510); Katarina Radosavova protiv Maroja iz Dubrovnika koji je već imao suprugu u Dubrovniku, neku Milicu up. *ibid.* 469 (10. IX. 1511); L. BLEHOVA ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo u Boki 1200 – 1500*, Podgorica, 2006, str. 329; ISTA, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica, 2002, str. 38–41.

⁴ *Corpus iuris canonici* (dalje: *CIC*), Vatikan, 1930, 1017, § 1-3.

nema svadbe. Oni koji bi se ogriješili o ovo pravilo bili bi izloženi javnoj osudi i bili su rijetki. Doduše, tu je majka razočarane prve zaručnice tvrdila suprotno: da su starija braća Markova malo hajila za pristanak roditelja, nego su doveli žene koje su sami odabrali, a jednu od njih čak u poodmaklom stepenu trudnoće. A kod Marka je bio drugi slučaj: njega je otac oženio na silu na Luštici, jer se nije slagao sa njegovim izborom. Razlog toga, kako će u toku saslušanja izaći na vidjelo, bio je sljedeći: Katarinin otac je bio vanbračnog porijekla.

Sud je zanimalo pitanje običaja iz razloga što je na Luštici koegzistiralo katoličko i pravoslavno stanovništvo koje se razlikovalo po obredu i po običajima. Običaji su u to vrijeme imali snagu surogatnog zakona – u Statutu Kotora se

često spominju *consuetudines*, običajno pravo.⁵ Markovi svjedoci iz Luštice, ukupno njih sedam, bili su djelimično pravoslavne vjeroispovjesti i djelimično katolici. Na pitanje o vjeroispovjesti, pravoslavni odgovaraju sa izvjesnom dozom opreza: Nikola Radičević iz Krtola izjavljuje da »njeguje pravoslavni obred, ali namjerava da pređe u katoličanstvo« (*observat ritus Servorum, sed tamen quod intendit imo etiam venit converti ad ritus et observantiam Sancte Romane ecclesie*). Stefan Popović iz Krtola izjašnjava se kao pravoslavac i navodi da je njegov otac bio pop – otud prezime. On je u pregovorima između očeva mladenaca bio posrednik, provodadžija, vjerovatno zato što je uživao ugled kod mještana. Njeguje, kaže, pravoslavni obred i poslušan je patrijarhu. Nije, dakle, pristalica Unije. Petar Radonjić iz Krtola na pitanje o vjeroispovjesti odgovara da njeguje pravoslavni obred, ali poslušan je Rimskom Pontifiku (*observat ritus Servorum, sed tamen est oboediens Romano pontifici*). Radonjica Nikolin iz Krtola objašnjava da je »pravoslavne vjere, ali poslušan je Svetoj Rimskoj crkvi« (*observat ritum Servorum, tamen quod prestat oboedienciam Sancte Romane ecclesie*). Ovi iskazi jasno svjedoče o prisustvu Unije između Istočne i Zapadne crkve na Luštici jer je jedan od usaglašenih zaključaka Firentinske unije pristanak Istočne crkve na Papin primat, to jest položaj Pape kao namjesnika aposto-

Pravoslavni su na Luštici imali kontinuirano svog popa, kako svjedoče dokumenti. Popove je postavljao Zetski metropolit. Prvi pravoslavni pop na Luštici za kojeg znamo bio je Medoje Rugnić, zatim slijedi pop Ratko iz Krtola, zatim Dabiživ iz Luštice.⁶ Kasnije dokumentacija spominje nekog Brajana koji je u Krtolima služio mise *ritu serviano*, ali je kao unijat bio pod jurisdikcijom kotorskog biskupa. Njega je biskup optužio da je, pored toga što je falsifikovao i kovao novac (*mamoni inserviens, monetam falsam cudit*), ubjeđivao mjesne katolike da se prevjere (*Catholicos utriusque sexus a ritu catholico suis falsis suggestionibus deviari faciendo*). Pošto se u slučaju kovanja lažnog novca radilo o prekršaju svjetskih zakona, ustupio je biskup Brajanov slučaj mletačkim vlastima.⁷ Na Luštici su se nalazile pravoslavne crkve: sv. Luka u Krtolima i sv. Nikola u Radovanićima, a kasnije sv. Ivan u Krtolima.

⁵ *Statuta Cathari, Venetiis*, 1616, XXXVII, str. 21: *De consilio habendo in dubiis quaestionum, quae non sunt in Statuto*; I. SINDIK, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd, 1950, str. 110; A. MAYER, *Monumenta Catarensia*, sv. II, Zagreb, 1981, 379/1516 (26. III.1337); Istorijski arhiv Kotor: Sudsko-notarski spisi (dalje: *IAK SN*) XIII 317-318 (a. 1472).

⁶ *IAK SN* V, 158 (13. V. 1431); *ibid.* 162 (17. V. 1431); *ibid.* VII, 653 (13. X. 1443); *ibid.* CXLIX, 142 (7. IV. 1443); *ibid.* XV, 138 (2. XII. 1473); L. BLEHOVA ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo u Boki*, str. 367–368, 371.

⁷ *BAK* VII, 735 (a. 15); D. FARLATI – G. COLETI, *Illyricum sacrum*, sv. VI, Venetiis, 1800, str. 467; A. BELAN, *Crkva sv. Ivana u Bogdašićima*, Kotor, 2005, str. 9.

la Petra i glave hrišćanske crkve. Ostali svjedoci, Juro Buenović iz Krtola, Stefan Radeljić iz Perasta, Juro Bjelošev iz Perasta i Jela, supruga Petra Ptice iz Perasta, kratko izjavljuju da su katoličke vjeroispovjesti i poslušni Svetom Ocu.

Vratimo se slučaju Katarina versus Marko. Iz iskaza Markovih svjedoka proizlazilo je sljedeće: Markov otac Radovan obratio se Jurašinu Deškoviću iz Luštice i tražio mu je kćer Angelu za snahu. Anđela se prepala i sakrila se, ali su je na kraju doveli pred Radovana i Marka. Marko i Angela su jedan drugome dali obećanje, dali jedan drugome desnu ruku i poljubili se. Zatim su se, prema mjesnom običaju, darivali: Angela je dala Marku platno (čaršave), a Marko je podijelio njoj i njenim rođacima novac. Zatim je upriličena gozba i pijanka (*festum et compotationes more regionis*), i nekoliko dana kasnije Marko je Angeli poslao prsten. Svjedoci su složno potvrdili da je na Luštici vladao običaj da brak ugovaraju roditelji i da je slanje prstena smatrano za potvrdu bračnog dogovora.

Katarinini svjedoci bili su svi iz Perasta ili Kotora u kojima u to vrijeme gotovo da nije bilo trajno nastanjenog pravoslavnog življa. U iskazu već pomenutog Nikole Radičevića iz Krtola kaže se za Perast da su svi stanovnici bez izuzetka katolici (*omnes homines, nullo prorsus excepto, vivunt secundum ritus et consuetudines Sanctae matris ecclesiae Romanae*). Za Krtolane isti kaže da su mnogi slijedili *ritus Grecorum aut Servorum*. Katarinini svjedoci podvrgnuti su ispitivanju u pogledu načina sklapanja braka i ugleda njene porodice. Svi su potvrdili da je Marko iskazao svoju namjeru da oženi Katarinu, ali je naišao na oštro neslaganje oca (*patre invito*). U Perastu nije bilo neuobičajeno da mladić sam, bez roditeljskog učešća, potraži nevjestu. U mjestu, prema riječima svjedoka Marka Raskovića, brakovi su sklapani *sine aliqua solemnitate nuptiarum aut sponsalium*. To bi potvrđivalo iskaze kasnijih pisaca, posebno baroknog sveštenika i pisca Franja Morandi (1748 – 1826) koji je pisao da su se kotorski plemići vjenčavali noću i da se svadba obavljala tiho i u nevjestinoj kući.⁸ I doista, Katarinina majka Janka tvrdi da je Marko dolazio u njihovu kuću u sumrak (*prima vespere ante pulsum Ave Mariae*). Od svjedoka, dvoje su bili sveštenici: sveštenik Jeronim Novello i Petar Radović, kapelan samostana sv. Đorđa od Zaliva. Treći sveštenik Trifun Semerković bio je zastupnik i prokurator oštećene stranke. Nijedan od imenovanih sveštenika nije bio prisutan zarukama, što bi bio jasan znak da se nije radilo o zvaničnom aktu. Don Jeronim Novello je Marka samo ukorio zbog neodržane riječi, a Marko mu je objasnio kako ne može da ide protiv očeve volje.

Svjedoci Katarine bili su složni u dobrim ocjenama njenog pokojnog oca i posebno rodbine sa majčine strane. Katarina je po ocu bila od peraških Pero(je)vića. Katarinin djed Radman bio je trgovac, čija se imovina procjenivala na 400 dukata. Njegov sin i Katarinin otac Ivan Veretik bio je vlasnik teretnog broda i suvlasnik trgovačke kompanije zajedno sa bogatim Kotoraninom Jakovom Gabro.⁹ Radmanova prva žena bila je ubijena, a zatim je doveo u kuću kao kućepaziteljicu Danicu iz Riđana, turskog područja. Sa Danicom je imao dva sina, starijeg Toma i mlađeg, gorenavedenog Ivana, te kćerku čije se ime ne

⁸ Franjo MORANDI: *Svadbeni običaji peraške nevjeste*, u: *Proza baroka*, Titograd, 1978, str. 246–247; G. STANOJEVIĆ, »Prilozi proučavanju istorije Boke Kotorske u I. polovini XVII vijeka«, *Istorijski zapisi*, sv. I, Titograd, 1965, str. 43; L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Žene ...*, str. 29–30.

⁹ Jakova Gabra bilježe dokumenti kao jednog od prokuratora gradnje novog samostana sv. Marije od Anđela. Uporedi: *IAK SN XXIV*, 465 (7. III. 1505); *ibid.* 466 (8. III. 1505); *ibid.* 545 (31. V. 1505).

navodi. Svjedoci nisu bili sigurni da li je Radman Danicu oženio jer se radilo o događajima koji su se desili prije velikog niza godina, više od pola vijeka, ali kako su Radman i Danica bili vjernici i redovno išli u crkvu, smatrali su da su vjerovatno bili u braku. Đuro Nikolić, jedan od svjedoka, kaže da bi se o tome u Perastu, gdje se ništa nije moglo sakriti, moralo znati, i u tom slučaju bi Radman bio na lošem glasu i isključen iz zajednice, što nije bio slučaj (*fuisset ab omnibus eiectus et spretus ... quod tamen non erat*). Naprotiv, iskazi jednodušno tvrde da je on bio ugledan građanin: *vir probus, existimatus in Perasto*. Naglašavali su njegovo redovno posjećivanje crkve, dok je još mogao da se kreće. Da nisu išli u crkvu i da se nisu redovno pričješćivali, kaže svjedok Nikola Rahnić, oni bi bili javno ukaljani, odbačeni i psovani (*ab omnibus vituperati, abiecti et objurgati*), dok on nije čuo nikakva ogovaranja o njima (*nullam famam et murmurationem*). Zadnjih godina života Radman je bolovao od poodmakle podagre i nije izlazio iz kuće (*non exibat domo podagra impeditus*). Danica ga je dugo nadživjela. Samo je jedan svjedok naveo da je čuo kako su prilikom svađa Ivanu dobacivali da je *spurius* – bastard. Svjedoci su, dakle, potvrdili dobar glas i ugled Katarininog oca Ivana. On, bez obzira na činjenicu da se rodio još nevjenčanoj majci, nije dijelio sudbinu brojnih bastarda prepuštenih milosrđu građanstva, pogotovu ako su roditelji kasnije ozvaničili njihovu zajednicu.

Katarinina majka poticala je iz Herceg Novog, iz imućne i ugledne kuće. Njen je otac Živjetik Bogačević bio ugledni hercegnovski trgovac. Svoje je tri kćeri udao u dobre kuće; Janku u Perast, drugu kćer u Dubrovnik za Mihaća Pinjoću koji je stekao ogromno bogatstvo, budući da je bio od strane turskih vlasti ovlašćen za ubiranje prihoda na teritoriji cijele Bosne (*datarius domini Turchi et totius Bosne*¹⁰); treću kćer je udao za uglednog hercegnovskog građanina Marina Milanovog. Sve tri kćeri dobile su izdašan miraz, po 200 dukata. O tome da je miraz smatran doista velikim govori iskaz svjedoka Trifuna Bolice, kotorskog plemića, koji navodi da je u Perastu u to vrijeme uobičajen miraz iznosio samo 25 dukata.

Pošto je istraga utvrdila da je Katarina od dobrih roditelja i samim time njene riječi imaju težinu, trebalo je saslušati i drugu stranu i istražiti porijeklo i glas Markove porodice. O Markovom ocu Radovanu svjedočanstva ne govore nimalo laskavo. On je, u tome su svi bili složni, bio siromašan i neugledan, dok njegovi sinovi nisu stasali. Držao je skelu kojom je prevezio murlake iz Risna koji je tada već bio u turskim rukama, u Kotor. Tek su ga njegovi sinovi koji su postali brodovlasnici u Perastu izvukli iz bijede. O Markovoj majci se u toku istrage ne govori uopšte: svakako više nije bila živa.

Najzanimljiviji dio istrage je postupak kojim se utvrđuje vjeroispovjest druge zaručnice, Angele iz Luštice. U ovom djelu, pojavljuju se iznenađujuće činjenice. Angelina majka, njen brat i dvije mlađe sestre izjašnjavaju se kao katolici, dok su Angela i njen otac bili pravoslavni! Angelina majka Jela poticala je iz Perasta, od Marsića. Kada odgovara na pitanja istražnog činovnika, osjeća potrebu da se pravda: kaže da ona sama nikada nije napustila njenu staru vjeru (*numquam a suo veteri instituto discessit*). Za supruga i stariju kćerku Angelu potvrđuje da su oni pravoslavni. Njen sin i Angelin brat Aleksa takođe potvrđuje da su on,

¹⁰ Savremena dokumentacija pominje više poreskih službenika hrišćana koje su postavile turske vlasti: *Manolo datarius domini Turchi, Andreas Arni datarius Turchorum*, up. IAK SN XXXVII, 306, 1237 (a. 1525); ibid. XXXVIII, 425 (a. 1527).

Ova rečenica je jedan od dokaza da su biskupske vizitacije u skladu sa kanonskim propisima vršene, iako možda neredovno, u pretridentsko vrijeme, bez obzira na činjenicu da se do današnjih vremena sačuvalo malo zapisa o njima. Tek je Tridentski kocić (1545 – 1563) obavezao biskupe na redovne vizitacije dijeceza.

njegova majka i dvije mlađe sestre katolici, a ne jeretici (*fideles, non heretici*). Angela i njen otac Jurašin, inače iz Krtola, opisani su kao pripadnici jeretičke sekte (*illius sectae hereticae*). Ali Radovanu, ocu mladoženje Marka, Angelina vjeroispovjest nije smetala, budući da je namjeravao da ju prevjeri prvom zgodnom prilikom, a to će biti biskupska vizitacija

krajeva oko Krtola (*intendunt ipsam Angelam baptisare per reverendum dominum episcopum Catharenssem quamprimum ipse reverendus dominus episcopus accesserit ad visitationem dictorum locorum dioecesis suae, qui sunt apud villam de Cartoli*). Nakon toga će Angela živjeti kao katolkinja poput svih stanovnika Perasta.

Namjeru da se Angela prevede u katoličanstvo potvrdio je i Markov brat Stefan. Nije se tu, u stvari, radilo samo o namjeri, nego i o obavezi koju je kanonsko pravo propisivalo svim katolicima: katolička crkva nije priznavala vjerski miješane brakove i dosljedno je tražila da nekatolički bračni drug konvertira. Pripadnost različitim vjerama smatrana je za zapreku braka – *impedimentum mixtae religionis* ili *impedimentum disparitatis cultus*.¹¹ I pravoslavna crkva, kako znamo iz Dušanovog zakonika, tražila je od svojih vjernika da se u slučaju mješovitog braka katolički bračni drug prevjeri. U većini slučajeva je konvertirala

supruga na muževljevu vjeru, ali kao što vidimo, Angelina majka to nije učinila, što bi moglo značiti da Pravoslavna crkva još nije bila dovoljno organizovana i jaka da sprovede u život to načelo.¹²

O konfesionalnom rezu unutar porodica, dakle, ne govorimo u slučaju mladenaca, Marka i Angele, nego nevjestinih roditelja. Ako iz dokumenta znamo da je Marko imao oko dvadeset godina i njegova prva zaručnica Katarina između četrnaest i šesnaest, možemo zaključiti da ni Angela nije bila mnogo starija od Katarine a sigurno ne starija od Marka. Znači, njeni roditelji su se vjenčali uprkos tome što su pripadali različitim crkvama već prvih godina XVI vijeka. To je veoma rani pomen ove pojave, rijedak i nezami-

Prevjeravanja na katoličanstvo bila su česta u srednjem vijeku, kako svjedoče dokumenti o izmijenjenim imenima posluge. O slučajevima prevjeravanja na pravoslavlje dokumenti govore samo uopšteno, ne navodeći konkretne slučajeve. Godine 1457. je kotorski biskup Angelo Faseolo uvrstio prelazak na pravoslavlje u spisak tzv. rezervacija, dakle, presuda čije je potvrđivanje zadržavao za sebe. »Šizmatici koji su kršteni kao katolici, ali su se prevjerili« našli su se u istom košu sa »vjerolomnicima i hrišćanima koji bi se stavili u službu Turaka«.¹³ Dušanov zakonik takođe naziva katolicizam »latinskom jeresi« i kažnjava prelazak pravoslavnih hrišćana u katoličanstvo – »azimstvo«.¹⁴ Jedno je bila tolerancija druge vjeroispovjesti koja je bila poželjna i politički korisna, a drugo tolerancija prevjeravanja koju se željelo spriječiti po svaku cijenu.

¹¹ CIC, § 1060–1063.

¹² N. RADOJČIĆ, *Dušanov zakonik*, Novi Sad, 1950, čl. 45; L. BLEHOVA ČELEBIĆ, *Žene ...*, str. 35–36; 157–158 (fusnote).

¹³ BAK II, 301 (13. VI. 1457); prevod dokumenta u: L. BLEHOVA ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo ...*, str. 301–302.

¹⁴ N. RADOJČIĆ, *Zakonik cara Stefana Dušana*, čl. 6 – 8 (hilendarski prepis).

sliv u obližnjim gradovima – Perastu i Kotoru. Radovanu nije u izboru nevjeste bila bitna vjeroispovjest, nego zdrava loza – Katarina je bila po ocu i majci katolkinja, i opet ju nije želio za snahu. Nije nam poznato kakvu je odluku donio metropolit u Bariju, ali pretpostavljamo da je Marko ostao sa Angelom, jer dokumentacija bilježi podnesak Katarinine žalbe koji su potpisali prokurator i narod. U njemu se kaže da je Marko oženio suprugu pravoslavku i neprijateljicu vjere (*ducere uxorem Servam et inimicam fidei*). Žalba je trebala biti prosljeđena svjetskoj pravdi u Mlecima koja je Katarini bila zadnja nada.¹⁵

Inače, sudski procesi zbog neodržanog obećanja nisu u dokumentaciji rijetki, samo što je jedino gore opisani zanimljiv zbog konfesionalnih prilika koje su parnici dodatno pridavali na težini. U svakom slučaju, sigurno je da sud nije odlučio u Katarininu korist jer je bio pristrasan, nego što je slijedio kanonske propise. Isto je postupio u slučaju Tome Lastonovića koji je 1515. godine tražio da ga sud oslobodi od tereta obećanja braka koje je on navodno dao Stani, služavki porodice Gancello. Stana je po cijelom gradu proširila vijest o njihovom braku, sklopljenom u kući Petra Tamburina i u prisustvu svjedoka – domaćinove žene Rose i njegove majke. Prema iskazu Stane i ostalih svjedoka, »mladenci« su se rukovali, izjavili jedno drugome ljubav i dali obećanje braka. Međutim, Toma je tražio da bude oslobođen jer je oženio izvjesnu Vladnu, i to u crkvi. Stana je smatrala da sud treba da natjera Tomu da se vrati njoj jer je sa njom sklopio brak ranije. Sud je podržao njen zahtjev i ratifikovao presudu u prisustvu biskupovog kapelana Alberta de Minaciis, klerika Ilije Bolice i Mamaraka ribara. Iz ovog i drugih protokola vidimo ne samo da je crkva strogo poštovala načelo vremenske prednosti kada je bio u pitanju brak, nego i činjenicu koju zapažamo kroz cijeli prethodni vijek: u pojedinim slučajevima, puk nije znao šta brak čini validnim, a šta ga onemogućava (bračne zapreke), da je učešće crkvenih zvaničnika osnovna pretpostavka sklapanja braka, da je život u nepropisno zaključenoj bračnoj zajednici ravan grijehu i dovodi u pitanje legitimitet potomstva i njegova građanska prava. Ali ovo bi već bila tema za drugo izlaganje i zato ćemo se ograničiti na konstataciju da je u pretridentским vremenima još uvijek dolazilo do sličnih situacija, iako je većina brakova sklopljena *secundum usum ecclesiae, canonice, secundum canones sacrosanctae matris ecclesiae*. Pri tome, jasna svijest o tome šta je propisani brak postojala je kod viših slojeva, dok je pučki stalež bio ponegdje zbuđen na tom pitanju.¹⁶

Ivan Palmica, obrazovani kotorski vlastelin, u sudskom procesu definiše razliku između propisno i nepropisno sklopljenog braka na ovaj način: »brak čini legitimnim prisustvo roditelja, vjeridbe, sklapanje braka u crkvi, svečanost. Drugačije sklopljen brak zove se razvrat.«¹⁷ Tek je Tridentski koncil 24. septembra 1563. stavio tačku na problem.¹⁸

¹⁵ Istorijski arhiv Kotor, *Upravno-politički spisi (UP) CCIII*, 156 (datum nečitak).

¹⁶ E. JORDAN, »Histoire ecclésiastique du moyen-âge«, *Revue historique* I, Paris, 1938, str. 36; J. ŠUSTA, *Die römische Kurie und das Konzil von Trient unter Pius IV*, Wien, 1904, Bd. II., *passim*.

¹⁷ *IAK SN VIII*, 256 (a. 1445): Proces apotekara Antonija Belli protiv Ivana Palme: *Nota quod matrimonium aliud legitimum aliud clandestinum. Legitimum est, cum aliquis ab hiis, qui super feminam potestatem habere videntur. Uxor petitur et a parentibus sponsatur et a legibus dotatur et a sacerdotibus, ut mos est, benedicatur et a parentibus custoditur ... ac solemniter accipitur. Si aliter presumitur, non coniugium, sed adulterium vel fornicatio dicitur ...*

¹⁸ *BAK VI*, 195 (a. 1515); *ibid.* 215 (a. 1515); *ibid.* I, 303 (bez datuma); L. BLEHOVA ČELEBIĆ, *Žene ...*, str. 27–30, 12–14 *et passim*.

2.

Šta se sudbine Unije tiče, u XVI vijeku su se nastavili napori da se ona sprovede u djelo. U XV vijeku je unijatski sveštenik postojao u crkvi sv. Trojice. Međutim, iz dokumentacije XVI vijeka vidimo da je crkva bila nedovoljno opskrbljena jer nije imala dovoljno vjernika pristalica Unije. Crkva se spominje u testamentu Katarine, supruge Trifuna Markulino. Katarina je u zavještanju naložila da bude sahranjena u grobnici njenog oca u Sv. Trojici i da sveštenik Jeronim Grubonja u istoj crkvi služi dva para gregorijanskih misa. Takođe, naložila je da se za njenu dušu nađe hodočasnik koji će u tu crkvu izvršiti, bos, pobožno putovanje.¹⁹ Godine 1520. je upravitelj, rektor, crkve bio Ivan Zaguri kome je Rade Ocinić dugovao 44,5 perpera za najam, koja su sredstva bila namijenjena popravci crkve.²⁰

Godine 1521. su pred kotorski civilni sud došli predstavnici žitelja Lorikane koji su tražili da njihovi komšije Marin i Stefan Nikolići i Petar i Raoslav Radeljići sa porodicama budu sudskim

U ovom trenutku izlaganja, moramo se vratiti decenijama nazad kako bismo razjasnili odakle odjednom pravoslavni sveštenik, odnosno dvojica pravoslavnih sveštenika, u sv. Trojici čiji istorijat pratimo u dokumentaciji od 1333. godine.²² U XV vijeku, crkva se spominje u testamentima: mise zadušnice u sv. Trojici naručila je na primjer Anukla, žena Nika Rogo, ili Slavušša, udovica Nikole Passere.²³ Od upravnika crkve znamo samo sveštenika Tripuna koji se brinuo o crkvi 1489. godine.²⁴ Uz crkvu su živjeli pustinjaci kako se vidi iz testamenata katolika Dobrina Milina, Marina Druška, Maruše Skabanove, fra Paskvala Paskvalića, kanonika Nikole Mekše i drugih.²⁵ Pustinjač sv. Trojice Bogdan spominje se još u darovnici Nikole Glavati koji je zavještao crkvi zemljište u Kavču, ispod mjesta zvanog *Jassen*. Donator je postavio uslov da se zemljište iskoristi *pro fabrica ecclesie*.²⁶

putem natjerani da učestvuju u izgradnji nove crkve Sv. Ivana Krstitelja. Ova crkva, kaže se u zahtjevu, nastaje o trošku i radom mještana na osnovu dozvole kotorskog biskupa. Napadnuti su sudu predočili da oni već imaju »svoju« crkvu sv. Trojice, u koju idu na bogoslužjenja i u kojoj se sahranjuju. U toj crkvi oni izdržavaju kapelana te se ne slažu sa nastojanjem da budu primoravani da plaćaju doprinose za dvije crkve. Pošto su na sudu pokazali povlasticu bivšeg kotorskog biskupa Ivana Chierigata (1493 – 1513), sud je odlučio u njihovu korist. Nemaju, po mišljenju sudije, obavezu, njihovo eventualno davanje doprinosa je prihvatljivo samo kao dobrovoljni čin, kakav je bio, na primjer, legat pokojne Rose Buća koja je zavještała *ecclesie S. Joannis de Lauricagna in auxilium fabricae* 15 perpera.²¹

¹⁹ IAK SN XXXII, 474 (7. I. 1518).

²⁰ IAK SN XXXIII, 307 (30. IV. 1520).

²¹ IAK SN XXXIV, 215 (25. X. 1521); ibid. 452 (26. V. 1522); I. STJEPČEVIĆ, *Katedrala sv. Tripuna*, u: *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast, 2003, str. 68.

²² A. MAYER, *Monumenta Catarensia*, sv. II, 279 (9. II. 1333).

²³ IAK SN V, 765 (6. X. 1436); ibid. V 726, 3. IV. 1436.

²⁴ IAK SN XVIII, 130 (26. XI. 1489).

Postojala je još crkva sv. Trojice u Stolivu. Marangun Petar Bolica je crkvi ostavio dvije okućnice i zove ju u zavještajnoj oporuci *Sancta Trinitas de Pradoca*. Osim toga, ostavlja crkvi vinograd i zemljište u Stolivu i traži da se nađe dobar sveštenik koji će tamo služiti mise zadušnice za njega i njegove rođake. Prije godine 1511. upravitelj je bio Jakov Metikov čiji su staratelji zaostavštine pozvali na sud zbog neplaćenih najmova vinograda u Stolivu, vjerovatno crkvi. Up.: IAK SN V, 536 (1. VI. 1433); BAK V, 165 (14. III. 1511).

²⁵ IAK SN V, 657 (a. 1435); ibid. 821 (26. IV. 1438); ibid. VI, 455 (16. IV. 1438); ibid. CXLIX, 290 (17. VIII. 1444); ibid. 346 (8. III. 1445); ibid. 379 (28. IV. 1445).

²⁶ IAK SN VII, 109 (16. II. 1441).

Crkva sv. Trojice je 1521. godine imala sveštenika Boljata Vitanovića, kojeg u dokumentima zovu *caloierus* i koji je u crkvi naslijedio njegovog brata Branka. Ovaj sveštenik je prodao Vićencu Pimi i njegovim nećacima Jeronimu i Bernardu njegova prava na vinograd u Lorikani.²⁷ Pime su brzo zatim otkupili i susjedni vinograd koji se graničio sa Boljatovim, vlasništvo Đorđa Botarija, nastanjenog u Mlecima. Nekoliko mjeseci kasnije Boljat je prodao Mihajlu Bući još jedan komad vinograda u istom mjestu. Tu je prodaju u gradskoj kancelariji kasnije ratifikovao Boljatov sin Ivan, kovač mačeva na ratnom brodu soprakomita Franceska Dandula. Sama činjenica što sveštenika zovu kaluđer ne govori ništa, jer se kao i o monasima samostana sv. Marije od Milosti i govori kao o kaluđerima (ali se taj izraz nikada ne koristi kada je riječ o dominikancima sv. Nikole od Rijeke ili franjevcima sv. Bernardina u gradu). Ali vjerujemo da je Boljat bio pravoslavni pop jer je imao sina koji kao vanbračni sin katoličkog sveštenika, kakvih je svakako bilo, nikako ne bi mogao potvrđivati očeve poslove kao pravni subjekat. U prilog pretpostavke da je Boljat bio pop ide takođe činjenica da se njegovo ime pojavljuje samo ovom prilikom i nema ga na spiskovima članova kotorskog klera kojima u to vrijeme raspolazemo. Isto pretpostavljamo i za njegovog brata Branka.²⁸

U nauci dobro poznat dokumenat, oporuka Pavla iz Montelparija, bivšeg provizionara u Kotoru, svjedoči da je crkva oko polovine XV vijeka mogla biti glagoljaška. Pavle je naredio da se ono što ostane od njegove imovine nakon uplate svih obaveza podijeli između njegove supruge, siromašnih i crkve sv. Trojice. Želio je da se od njegovog novca u crkvi sv. Trojice opskrbi sveštenik koji će služiti mise »*more sacerdotum de Dalmatia vel Croatia*« na slovenskom jeziku, ali u skladu sa latinskom liturgijom. Riječ je bila o pokušaju da se kao jezik bogoslužjenja uvede slovenski jezik, a da se sačuva katolički obred. Novac je trebalo da obezbijedi svešteniku sredstva za život i za odjeću, i samo ako se takav sveštenik ne bi našao, mogao se uložiti u izgradnju, odnosno dogradnju, crkve. Izgleda da je glagoljaš u crkvu došao jer je 1451. godine Šimun Brajanov zavještao crkvi sv. Trojice pet perpera za izgradnju kuće za »ćirilskog« sveštenika.²⁹

Godine 1515. biskup je izdao crkvi sv. Trojice indulgenciju upravitelju crkve kanoniku Ivanu Zaguri. Ovaj edikt je nudio oprost svim vjernicima koji će na dan svetkovine sv. Trojice hodočastiti crkvu. Podrazumijevalo se da će hodočasnici priložiti dar za obnovu ili popravku zgrade.³⁰

Iz svih navedenih pomena, i posebno testamena, vidi se jasno da je crkva sv. Trojice bila katolička crkva, jedno vrijeme sa glagoljaškim predstojnikom. Izgleda da je 1521. godine već bila unijatska sa pravoslavnim upraviteljem, ili čak prešla u pravoslavne ruke, što bi objašnjavalo zašto su mještani pokrenuli gradnju druge crkve u jednom mjestu i zašto su došli u sukob sa onima koji su odlučili da i dalje budu vjerni crkvi čiji su parohijani bili

²⁷ IAK SN XXXIV, 3 (1. II. 1521): *Bogliath Vitanovich caloierus S. Trinitatis faciens ... iure proprio et in perpetuum dedit ... ser Vincentio Pima et ser Hieronymo ac ser Bernardo Pimo eius nepotibus, filiis quondam ser Nicolai, omnia iura, qua habet in vinea ipsorum ... posita in Lourizagna, quam ... tenebat Branchus Vitanovich caloierus, frater ipsius Bogliathi, eius successoris ... pro pretio ypperperorum 62...*

²⁸ IAK SN XXXIV, 69 (29. VII. 1521); ibid. 113 (23. III. 1522); ibid. 113 (24. III. 1524).

²⁹ IAK SN CXLIX, 316 (5. XII. 1444); ibid. X, 831 (22. I. 1451).

³⁰ BAK VI, 12 (31. VI. 1515).

njihovi preci. Crkva sv. Trojice je pala u zaborav i na kraju nestala, dok je crkva sv. Ivana opstala.

Na jednom primjeru, naravno, nije moguće dokazivati da Unija nije imala uspjeha kada je bio narod u pitanju. Međutim, imamo još nekih dokumenata koji jasno svjedoče o napetim vjerskim odnosima na ravni puka. Jedan od njih je testament Vukne, udovice pokojnog Deška, mornara iz Luštice. Vuknina posljednja volja bila je da se iz njene imovine izdvoji po pet perpera za nećake njenog pokojnog supruga, kćeri Meda Radmanovića. Ovaj predviđeni dodatak mirazu, međutim, važio je samo ako se nećake udaju za katolike (*cum tamen expressa conditione, si prefate filie Medi maritate fuerint viris ritum Romane ecclesie servantibus*). U protivnom slučaju, neće dobiti ništa.³¹ I primjeri iz mlađeg doba daće nam za pravo ako ćemo govoriti o tendenciji da se vjeroispovjest jasno profiliše, a ne stapa: crkve sv. Ivana i sv. Duha imale su po dva oltara, da bi kasnije mještani sami tražili da se crkva sv. Ivana ustupi samo katolicima, a crkva sv. Duha samo pravoslavcima.³²

3.

Druga novina prvih decenija XVI vijeka je prisustvo islamskih vjernika. Treba da istaknemo da su konverzije hrišćana na islam bile djelimično prave, iznuđene milom i brutalnom silom, a djelimično falširane, kada su bile zlonamjerno širene sa ciljem da se dotični okleveta. Ako se suprug duže vrijeme nije pojavio u Kotoru, za ženu je najlakši način, kako postići poništenje braka, bio da ga proglasi za poturicu. Primjer toga je proces koji je 1513. godine pokrenuo Ruško iz Žanjica. Kada se Ruško vratio iz turskog zarobljeništva, njegova supruga Jela odbila je da mu se vrati: izjavila je da nipošto ne želi da se vrati mužu jer je nevjernik i nikada joj se nije dopadao (*nullo pacto intendit reverti ad predictum Ruscum, quia est infidelis et qui sibi numquam placuit et quem nullo modo vult habere in virum*). U ovom slučaju je jasno da je tobožnji prelazak Ruška na islam samo izgovor, pogotovo što je Ruško dokazao da je ostao hrišćanin. U sudskom protokolu kaže se kako nikada nije postao Turčin nego je istrajao u pravoslavnoj vjeri i obećava da će se »vratiti« katolicizmu (*no e sta mai Turco ma havuto perseverado fidele in la fede schiava et promete revertisse in la fede nostra catholica*). Kada se vratio u Bar, pošao je bos u crkvu sv. Đorđa i naručio je kod tamošnjeg sakristana dvije mise, jednu na oltaru sv. Marije i jednu na oltaru sv. Đorđa. Sud, kome je predsjedavao biskupov vikar Francesco Bolica, smatrao je nepobitnom činjenicu da se radi o hrišćaninu, iako pravoslavnom: *arbitremo esser in la fede de Christo licet sclavonica*. Brak je bio proglašen validnim.³³

U istu grupu procesa spada i proces Jane Tomić iz 1515. godine. Jana je tražila poništenje braka, sklopljenog nakon prestanka epidemije kuge 1503. godine. Tada se udala za mletačkog vojnika Vićenca iz Kremone. Vićenco se ubrzo nakon sklapanja braka udaljio iz Kotora i nestalo mu je traga. Jana je tvrdila kako je čula da je zarobljen i postao poturica (*incidit in gentilitatis errorem sub secta machometana*). Ali u toku istrage je na vidjelo iza-

³¹ IAK SN XXXII, 420 (a. 1517). Dokument je oštećen.

³² A. BELAN, *Crkva sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima*, str. 11–13.

³³ BAK V, 483 (jul – avgust 1513). Da li su se supružnici zatim pomirili, nije poznato, jer se u zaključku protokola kaže da je Jela pobjegla.

šao pravi razlog: Vićenco je navodno prije braka sa Janom već bio oženjen u Neapoli, šta je brak sa Janom činilo nevažecim.³⁶

Ipak, postoje dokazi o stvarnim konverzijama: jedan od njih je ugovor koji je u gradskoj kancelariji sklopio Mustafa porijeklom iz Paštrovića koji, dok se, dok je bio Paštrović, zvao Petar, sin pokojnog Radovana (*Mustaffa Turcha natione de Pastrovich, qui, dum foret nomine Christianus, vocabatur Petrus*

Medu brojnim moslimanima o kojima nam pružaju svjedočanstvo izvori, većina njih su pripadnici turskog etnikuma: Skender (*Schenderiz*) iz Herceg Novog, Mussa, Calapaiazit ili Amis Disdarević iz istog grada, Mustafa iz Vrbanja kod Kumbora, gdje se prema navodu Nakićenovića nalazilo tursko groblje.³⁴ Spominju se turski činovnici sa kojima su sudske vlasti imale posla – kadi i emin Herceg Novog, Ridana, Lepanta (na latinskom Naupacta) ili paše Stamatus i Skender.³⁵

filius quondam Radovani Chiuda de Cinas). Mustafi se konverzija na islam itekako isplatala: dokumenti sadrže mnoge trgovačke ugovore i poslovne aranžmane koje je sklapao sa Kotoranima. U trgovini, nije imao jezičku barijeru, a uživao povjerenje osmanskih vlasti. U više opisanom ugovoru, odrekao se njegovog porodičnog nasljedstva u Paštrovićima u korist rodbine.³⁷ Pretpostavljamo da se Mustafa odrekao imovine svojevóljno, ali činjenica je da je često rodbina smatrala zalutalog člana lišenim prava na porodično nasljedstvo. Razbaštinenje djece koja su prihvatila pravoslavlje predviđa statut Budve, prema tome, isto se moglo događati ako je neko prešao na islam.³⁸ O tome svjedoči jedan dokument iz 1520. godine koji sadrži zapis o porodičnom sporu glede nasljedstva Tripuna Nonkovića. Mladi čovjek je došao u opasnost da izgubi nasljedstvo jer je njegov rođak tvrdio da *fo preso ... per li Turchi di Castel Novo et ... fo fatto Turcho*. Trifunov stric je, međutim, putem svjedoka dokazao da je mlad čovjek viđen na mletačkoj galiji i da je ostao hrišćanin.³⁹ Sama sumnja da je neko bio poturica bila je dovoljna da se dovodi u pitanje naplata dugova koje je ostavio, kako se desilo u slučaju Tripete Radojevića za kojeg dokumenti kažu da

³⁴ *IAK SN XXXIV*, 152 (26. V. 1522); *ibid.* 253 (19. V. 1522); *ibid.* XXXVII, 3 (10. II. 1526); 67 (24. VIII. 1526); *ibid.* XXXVI, 551 (20. VI. 1523); 565 (24. VII. 1523); 597 (8. V. 1523); 598 (8. V. 1523); 610 (14. XI. 1518); *ibid.* XXXV, 37; *ibid.* XXXVIII, 85 (9. IX. 1526) *et passim*; S. NAKIĆENović, Boka (antropogeografska studija), u: Naselja srpskih zemalja (rasprave i grada), *Srpski etnografski zbornik*, sv. 20, Beograd, 1913, str. 482.

³⁵ *IAK SN XXXII*, 647 (24. III. 1517); *ibid.* XXXVII, 535 (21. IX. 1525); *ibid.* XXXVIII, 121 (26. I. 1527); *ibid.* 424 i 428 (a. 1527); *ibid.* XXV, 369 (5. II. 1508); *ibid.* XXXVIII, 428 (a. 1527) *et passim*.

³⁶ *BAK VI*, 206 (31. V. 1515).

³⁷ *IAK SN XXXV*, 37 (8. X. 1522); Mustafa se pojavljuje u dokumentaciji kao trgovac iste godine kada se odrekao nasljedstva: up. *IAK SN XXXVI*, 551, 552, 553, 555 i 556.

³⁸ N. VUČKOVIĆ, *Srednjovjekovni statut Budve*, Budva, 1988, član 148.

³⁹ *IAK SN XXXIV*, 293 (16. X. 1520): *Auditus ser Sanchus Noncovich et ser Petro eius filio exponentibus ... una cum ser Ioanne Nigro eius nepote apprendisse successionem et bona quondam domine Anuchle eorum patruelis relictæ quondam Nicolai Noncovich fratris ipsius ser Sanchi. Existimantes Tryphonem eius filium et prefati Nicolai Noncovich Turchum factum fuisse, aut etiam mortuum esse. ... Sed quia idem Tryphon post matris mortem, que iam annis quinque exactis defuncta est, supervixit multo tempore et Christianus, non Turcha, et adhuc creditur vivere... Ex quo bona eius matris d. Anuchle ad ipsum eius filium spectant, non ad prefatos ser Palmam et ser Ioannem aut si, postea defuncta est, ipse Tryphon post matrem eius bona et successionem spectare ad ipsum dominum Sanchum eius patruelem et ser Petrum eius patruelem. Ideo requiruntibus ad cautionem tam prefati Tryphonis, si hactenus vivit, quam ipsorum ser Sanchi et ser Petri eius filii examinari testes super premissis... Intellecta ... responsione ser Palme Michaelis et ser Ioannis Nigri ... terminaverunt, quod prefatus ser Sanchus cum filio debeant ... producere intentionem.*

je »napustio vjeru poturčivši se« (*abnegasse fidem Christi et se fecisse Turchum*). I kako se radilo o dugu starom osam godina, izgledi povjerioca da će se utjerati dug bili su slabi.⁴⁰

Preobraćenik na islam mora da je bio takođe izvjesni Ostoja koji je držao imanje negdje u okolini Kavča: njega zovu u dokumentima *Turchus Ostoich* ili *Hostoia Turca*.⁴¹ Još jedan preobraćenik na islam bio je izvjesni Marin iz Bara (*Marinus Turchus de Antibaro*) koji je bio ortak Marina Dobrasića iz istog grada. U korist ovih Barana je donio sud presudu prema kojom je Perku Puci iz Perasta naloženo da isplati trgovački dug od 68 aspri i dva šolda.⁴² Konačno, rođen kao hrišćansko dijete, a kasnije vaspitan u duhu islama bio je sandžak Skenderbeg Crnojević koji je bio na čelu sandžakata Crna Gora (1514 – 1528). On je bio sin Ivana Crnojevića. Na mjesto sandžaka ga je postavio sultan Bajazit II (koga dokumenti nazivaju *Gran Turcho*) u nadi da će kao urođenik bolje upravljati njemu povjerenom pokrajinom. Skenderbeg je bio nosilac titule »sandžak-beg crnogorski i primorski i svoj dioklecijanskoj zemlji gospodin«.⁴³

Jedan dokumenat iz 1548. godine govori o kleriku Vicku Laliću iz Kotora koji je u Herceg Novom pao u tursko zarobljeništvo, bio odvučen u Tursku i pod prisilom prihvatio islam (*in Turchia, dove afforzato ... fu fatto Turcho*), ostavši u srcu katolik. Na kraju je uspio da pobjegne i vrati se u Kotor, gdje ga je arhidakon Natalis Drago uzeo pod svoju zaštitu. U arhidakonovom pismu preporuke pozivaju se adresati, vjerovatno kler, u Rimu *far al poverino qualche elemosina* od koje bi se mogao izdržavati.⁴⁴ Inače, ovaj brutalni slučaj nije usamljen, kako vidimo iz drugog dokumenta iz 1540. godine. Te godine, u Kotor je doputovao fra Genadije, prior samostana sv. Marije na jednom od grčkih ostrva. Genadije je dobio od Pape i od generalnog vikara biskupa Hvara Ivana Balcija dozvolu da skuplja po katoličkim dijecezama novac za otkup njegovih monaha iz turskog zarobljeništva i obnovu uništenog samostana koji su »nevjernici« spalili. U samom Kotoru je prikupio svega desetak dukata koje je biskup predao njegovom opunomoćeniku Bartu iz Korkire. Onima koji su bacili novčani prilog u sanduče, obećala je crkva oprost grijehova. Ako je Genadije krenuo iz Hvara, Kotor je možda bio jedno od posljednjih mjesta, gdje je mogao bez straha organizovati zbirku za braću. O tome da je osmanski zulum uzeo maha svjedoče dokumenti veoma često i iz njih se vidi da novac za otkup zarobljenih nesrećnika nije bilo moguće prikupiti bez velikih žrtava.⁴⁵

⁴⁰ *IAK SN XXXVII*, 63 (27. VII. 1526).

⁴¹ *IAK SN XXXII*, 43 (14. VI. 1518).

⁴² *IAK SN XXXVIII*, 68 (9. VIII. 1527).

⁴³ *IAK SN XXXVII*, 47 (17. VI. 1526); *UP*, CCCIII, 145 (7. XII. 1519); B. ĐURĐEV, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo, 1953, str. 38–48; S. MIJUŠKOVIĆ, »Mjere preduzimate u Kotoru u vezi sa pripremama Skadarskog i Bosanskog sandžak-bega za napad na Crnu Goru 1519«, *Istorijski zapisi*. sv. II, Titograd, 1959, str. 549–553.

⁴⁴ *BAK VII*, 735 (9. I. 1548).

⁴⁵ *BAK VII*, 358 (13. III. 1540): *...ut monachos suos in captivitate apud Turcos existentes redimere et monasterium totum incendio ab ipsis infidelibus destructum restaurare possit...* Otkup je često plaćen od strane nekog milosrdnog namjernika i tek poslije vraćen, kao što je bio slučaj Marka Bernardinovog iz Barlete za kojeg je platio Francin Bono u Herceg Novom ogromnu sumu od 63 dukata. Up. *IAK SN XXXVIII*, 161 (5. VII. 1527). Najveći talas uzimanja zarobljenika pratimo u dokumentima početkom dvadesetih godina XVI vijeka, ali i kasnije se dešavao redovno. Primjer toga je dokument iz 1566. godine koji spominje sudbinu Petra Franćeska iz Milana koji je u Herceg Novom otet od strane Osmanlija. Njega je iz samilosti (*opitulante clementia*) otkupio neimenovani kotorski građanin i doveo u Kotor. Kako nesrećnik nije imao novca da vrati dug, obratio se biskupu Luki Bizanti za pomoć. Up. *BAK VII*, 538.

U gornjem dijelu izlaganja, pomenuli smo rijedak slučaj konfesionalnog reza između pravoslavnih i katolika unutar bračne zajednice. Do ovakvog reza, iako najvjerojatnije ne u ravni bračne zadruge, došlo je u svim porodicama u kojim je jedan član prihvatio islam. U nekim slučajevima, to je značilo prekid odnosa,

Crkva nije stajala po strani: red Trinitara, čiji su osnivači bili sveti Ivan iz Mathy (1160 – 1213) i sveti Feliks iz Valoa (1127 – 1212), nastao je sa ciljem da otkupljuje hrišćansko roblje. Trinitari su širom svijeta otkupljivali hrišćanske zarobljenike, čak i po cijenu gubitka vlastite slobode.⁴⁶

ali dešavalo se da kontakti ne budu prekidani kao u gorenavedenom slučaju prevjeranog Paštrovića. O tome govori testament Marije, udovice vojnika Marka Ostrojića. Marija bila duboko pobožna osoba: željela da bude pokopana na groblju kod crkve sv. Franje, zavještala je novac za gregorijanske mise, pamtila je poklonom na svog ispovjednika dum Matiju Čurka. Ali jedna stavka njene oporuke glasi: »Takođe je, ljubavi radi, ostavila Kušajnu, njenom drugom sestriću, Turku iz Herceg Novog i dragomanu – tumaču – u tom mjestu jedan krevet od perja i novi jastuk.⁴⁷ I tako, iako je među Osmanlijama i hrišćanstvom bjesnio rat, život je kao voda, koja uvijek nađe put kroz stijenu, nalazio neki *modus vivendi* između zaraćenih i gorčenih tabora.

4.

Da li je u Boki tog doba bilo Jevreja? Budući da je najbliži kulturni centar Jevreja u pravcu zapada bio tek Bari, a u pravcu istoka Konstantinopolj⁴⁸, ne može biti govora o jevrejskim zajednicama koje bi na ovom prostoru doživjele kontinuirani opstanak. Naseljavanje jedne zajednice uostalom nisu dozvoljavali ni ekonomski uslovi jednog malog grada. Ipak, jevrejske komune bile su razasute po cijelom kontinentu. Sefardska grupa obuhvatala je Iberijsko poluostrvo i južnu Francusku, aškenaska grupa srednju i sjevernu Francusku, Njemačku i Englesku. Osim toga, postojala je grupa italijanskih Jevreja i grupa romanoita u Vizantiji. Ali katastrofe koje su zadesile jevrejsku populaciju počele su vrlo rano razarati ovu strukturu. U Njemačkoj su progoni počeli u XI vijeku, iz Engleske su Jevreji protjerani oko 1300. godine, a 1492. godine došlo je do protjerivanja Jevreja iz Španije. Mnogi *anusim* (»žrtve nasilja«) okrenuli su se istočnoj Evropi gdje su pokušavali izgraditi novu egzistenciju, a drugi su otišli u Otomansko carstvo gdje su uslovi bili podnošljiviji, kao slavni kabalista Šelomo Molcho.⁴⁹ Naravno, utočište bjeguncima pružale su i sjeverne zemlje – Holandija, Danska i druge. Relativni procvat jevrejskih zajednica definitivno je

⁴⁶ Latinski naziv reda glasi *Ordo Sanctissimae Trinitatis de redemptione captivorum* ili *Ordo Sanctissimae Trinitatis redemptionis captivorum, Trinitarii*. Sa vremenom, red se podijelio na *Ordo calceatorum* i *discalceatorum Ss. Trinitatis redemptionis captivorum*. Red njeguje regulu sv. Augustina. Danas nastavlja sa svojim radom van Evrope: na primjer, pomaže otkup i odgoj crnačke djece. Up. J. SVÁTEK, *Organizace řeholních institucí, u: Sborník archivních prací XX*, Praha, 1970, *sub voce Trinitarii*.

⁴⁷ *IAK SN XXXIX*, 741 (19. IX. 1531): *Item reliquit Cussaino, eius secundo consobrina, Turcho de Castro Novo et drazomano in dicto loco, pro amore unum lectum de pluma <et> unum capizell de ... novum.*

⁴⁸ Š. ETINGER i kol., *Istorija Jevrejskog naroda*, Beograd, 1996, str. 236.

⁴⁹ Šelomo Molcho bio je portugalski dvorjanin koji je poticao iz na silu pokrštene porodice. Godine 1525. ponovo je prihvatio judaizam i morao se skloniti u Otomansku imperiju. Nakon studija kabale, preselio je iz Soluna u Italiju gdje je držao propovjedi. Zajedno sa Davidom Reubeni pošao je kod imperatora Karla V sa predlogom vojnog pohoda u Svetu Zemlju, ali imperator naredi njegovo hapšenje. Molcho je umro 1532. godine u Mantovi, na lomači.

okončan u Poljskoj, gdje su u godinama 1648 – 1658. svirepe horde atamana Bogdana Chmelnickog pobile na hiljade nedužnih. Nakon ovih događaja došlo je do ponovnog pomjeranja jevrejskih naseobina sa Istoka na Zapad koje je kulminisalo u XX vijeku, a završilo se sa *šoa*h.

Prvi dokumenat kotorskih arhiva koji govori o prisustvu Jevreja odnosi se na 1522 godinu. Te godine govore dokumenti o prodaji zemlje na Luštici, prodavanih zbog danka koji su Turci uvalili na pojedine Luštičane zbog ubistva nekog Jevrejina. Jevrejina su opljačkali i ubili razbojnici. Vjerovatno je bio turski podanik i zbog toga su Osmanlije natjerali mjesne stanovnike da snose odgovornost. Na Luštici se zatekao u sastavu nekog karavana. Margarita Radića Stjepanovića iz Radovanovića tražila je te godine dozvolu opštinskih vlasti da joj *causa cuiusdam Iudei proximo anno a latronibus occisi in partibus Lustize* dodijele dozvolu da proda Basiliju Pelegrini, Trifonu Bući, Ivanu Drago, Palmi Mihaelovom i Trifonu Drušku dobra na Luštici koja pripadaju njoj i njenim sinovima. Jedno se zemljište nalazilo u Buronićima, a drugo, zvano Dražina Njiva, na mjestu zvanom Perla; treće je bilo u susjedstvu njene kuće, na mjestu zvanom *Sgrada*. Margarita je prodala još dvije bliže nelocirane zemljišne čestice i treću u mjestu zvanom *Craimiri*. Već sama cijena, za koju je prodala sav imetak, dvadeset dukata, ne ostavlja sumnju da se radilo o užurbanj prodaji kojom su se kupci okoristili, a koja je bila za Margaritu nepovoljna. Margarita je povrh ovoga prodala još jedan posjed u Buronićima, za 40 perpera, Trifonu Uglješiću. Izgleda da je ovom prinudnom naplatom bilo pogođeno više mještana, jer su istog dana u gradskoj kancelariji prodavali zemlju Andrija Mihojević i Stefan Radeljin, obojica iz Radovanovića, u ime Nikolice Popovića koji je bio u bjekstvu (*ad presens exulis*). Oni su prodali gore imenovanim kupcima dvije trećine kuće u Radovanovićima u kojoj je stanovao sveštenik Vladislav, brat Nikoličin. U dokumentaciji se podvlači da su povod za prodaju dale »klevete i optužbe Turaka«. Konačno, o ubistvu govori još jedan kratak dokument koji bilježi izvještaj Francéska Rubina, kancelara kotorskog providura Vićenca Tronija. Rubino je dostavio u kancelariju popis stvari trgovaca koji su nastradali u napadu razbojnika na Luštici i koje su zaplijenjene Luštičanima. To su bile lične stvari, poput prstenja, a od ukradene robe se našla samo neka tkanina. Zatim, donio je potvrdu pisanu rukom Pavla Paliologa, čelnika stradiota – grčkih plaćenika stacioniranih u Kotoru – da se tkanine nalaze kod istog.⁵⁰

Prisustvo jevrejskog etnikuma u Boki u srednjem vijeku rijetko je dokumentovano, i zato ćemo *in extenso* navesti još jedan dokumenat koji, doduše, za dvije decenije izlazi iz vremenskog okvira našeg članka. Radi se o preporuci biskupskog vikara Natalisa Drago kojom se isti zauzima za nekog Ivana Baptistu, »nekada Jevrejina, a sada, prispjećem Božjeg milosrđa, obraćenika na katoličku vjeru, pokrštenog 16. ovoga mjeseca, u nedelju, u katedralnoj crkvi.« Jevrejnin, ranije vjerovatno *Jochanan* (»Bog je milostiv«), poticao je iz italijanskog gradića Osima. Vikar u preporuci poziva građane da preobraćenika tretiraju s poštovanjem i nađu mu se, te će ih Isus nagraditi. Naravno da se prećutkuju razlozi preobraćenja koje je u judaizmu ravno zločinu, osim ako nije nasilno – preobraćenje pod prijetnjom sile nije važeće

⁵⁰ *IAK SN XXXIV*, 42, 43 i 61 (13. V. 1521): ... *pro redimendis calumniis et criminationibus Turchorum, ex causa cuiusdam Iudei in partibus Lustize interfecti... vendidit ... possessionem ... positam in Buronichi ... pro ... pretio ypperperorum quadraginta ...*; *ibid.* 169 (5. II. 1521).

i konvertit je i dalje smatran Jevrejinom. Jochanan je bio pokršten u prisustvu okupljenog svijeta; tom se prilikom odrekao stare vjere i u znak prihvatanja nove obukao bijelo ruho i bio je poškropljen čime se ponovo rodio. Ovaj akt se u novozavjetnoj tradiciji zove »odlaganje starog čovječanstva« (*Poslanica Efežanima* 4, 22), budući da se radi o krštenju odrasle osobe.⁵¹ Dobrovoljni prelazak na hrišćanstvo ili na islam – najpoznatiji primjer potonjeg je lažni Mesija Šabtaj Cvi⁵² – kod Jevreja često je bio prouzrokovan teškim uslovima *galuta* što je hebrejski naziv za dijasporu. Iz kruga maltretiranja i ponižavanja tražio se izlaz u bjekstvu, prevjeravanju ili čak rezignaciji na pripadnost bilo kakvoj vjerskoj zajednici u vidu individualnog puta (Baruch Spinoza). Naravno, veliki dio Jevreja istrajavao je u vjeri svojih očeva. Svakako bi bilo zanimljivo saznati pod kojim je okolnostima Jochanan dospio baš u Kotor, ali ovo pitanje ne možemo da riješimo bez daljih istraživanja.

PRILOG: Preporuka biskupskog vikara Natalisa Drago kojom se zauzima za Ivana Baptistu, »nekada Jevrejina« (Biskupski arhiv u Kotoru, VII, 763; 21. XI. 1547.).

Universis et singulis Christi fidelibus gradus et conditionis cuiusque existentibus et quacumque profulgeant dignitate Natalis de Drago archidiaconus et Reverendi in Christo Patris et Domini Luce de Bisantis episcopi Catharensis vicarius in spiritualibus generalem fidem facimus indubiam tenoremque presentium attestamus, quatenus Ioannes Baptista de Auximo, presentium ostensor, nuper Ebreus, nunc autem cathedrali eiusdem civitatis die dominico sexto mensis instantis publice baptisatus et sacro baptismatis fonte purgatus, facta prius debita examinatione, servatisque universis diligenter, que in similibus servati solent, quapropter omnes et singulos rogamus, quin domino observantius ut intuitu et amore Domini nostri Ihesu Christi velint dignenturque eidem Ioanni Baptiste manus adiutrices porrigere ipsumque in suis necessitatibus commendatum habere recepturi ab eodem Domino nostro Ihesu Christo mercedem, qui est omnium in se credentium vera et certissima merces et salus. In quorum fidem et etc. Datum Cathari in domo nostre solite habitationis, anno salutifero Nativitate eiusdem Domini nostri Ihesu Christi, millesimo quadragessimo septimo, indictione quinta, die vero XXI. mensis Novembris, pontificatus autem sanctissimi Domini nostri Pauli Pape III anno XIII.

Zaključak

U ovom članku, svjesno stavljamo naglasak na prikaz arhivskih dokumenata na koje smo naišli u tekućem istraživanju. Navedeni podaci će biti sastavni dio šire cjeline u kojoj ćemo moći donijeti zaključke na osnovu obimnije građe. U svakom slučaju, i usred istra-

⁵¹ Up. *BAK* VII, 763.

⁵² David Šabtaj Cvi (1626 – 1676) bio je lurijanski kabalista i lažni Mesija koji je 1666. godine primio islam. Imao je mnogo sljedbenika, »šabatijana«. Cvi je za nas zanimljiv takođe iz razloga što je vjerovatno umro u Ulcinju. Up. G. SCHOLEM, *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*, Frankfurt am Main, 1991, str. 468–471 (sa bibliografijom).

živanja, moguće je iznijeti zapažanja uz ogradu da se zaključci mogu kasnije djelimično pomjerati. Konfesionalna slika stanovništva u toku prvih decenija XVI vijeka postaje šarenija. Odnos pravoslavnih i katolika bi se mogao okarakterisati kao naložena saradnja, pokazuje, uprkos unijatskim naporima, jasne tendencije razdvajanja i opreza, ali i svijesti da je Unija jedno od odbrambenih sredstava protiv ugrožavanja vjere, i da hrišćani obiju vjeroispovjesti imaju zajedničkog neprijatelja. Odnos prema muslimanima je nesumnjivo vrlo neprijateljski, ali interes diktira kotorskim trgovcima da sa njima sklapaju udruženja koja uspješno posluju. Pitanje konverzije na islam, dobrovoljne ili nedobrovoljne, pokazuje da se u ovo vrijeme pokazuje moćna i mračna sila koja sije strah i baca u sjenku nesuglasice između Istočne i Zapadne crkve jer ozbiljno ugrožava bezbjednost njihovih vjernika. Na kraju izlaganja navodimo prve dokumentovane slučajeve iz kotorskih arhiva o prisustvu Jevreja na ovim prostorima.

Summary

DESCRIPTION OF RELIGIOUS LIFE IN BOKA KOTORSKA AT THE BEGINNING OF THE SIXTEENTH CENTURY – ARCHIVAL TESTIMONIES

This article is based on the archival sources from the first half of the sixteenth century. The main attention is given to the notes from archival sources that describe dramatic and wide social changes in Boka Kotorska during the first decades of Ottoman occupation. The most of interpretation discusses relations between Orthodox and Catholic Church (1). Furthermore, author examines some documents regarding the question of the Union and its implementation among the people of Boka Kotorska (2). Moreover, the author speaks about Muslims' presence in Boka (3), as well as about first traces of Jews in this region (4).

KEY WORDS: *Kotor, Venetian Republic, Luštica, confessional relations, Catholic church, Orthodox church, Union, church of Holy Trinity, conversions, Muslims, Jews.*